

Назар ЗАТОРСЬКИЙ

кандидат історичних наук,
докторант богослов'я,
Фрібурзький університет
Фрібур (Швейцарія), nazar.zatorsky@unifr.ch
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1181-0207>

Запозичення із творів митрополита Григорія Цамблака до «Послання Мисаїла до папи Сикста IV»

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.02.139>

УДК: 94(477)«XV»

Анотація. Мета дослідження – коротко представити дослідження впливу творчості київського митрополита Григорія Цамблака на «Послання Мисаїла», а також дослідити характер запозичень зі «Слова похвального Євтимію Тирновському» до грамоти 1476 р. та їх вплив на критичне видання останньої. **Методологія дослідження.** Застосовано порівняльний метод текстології. **Наукова новизна.** Вперше вказано на «Слово похвальне...» митрополита Григорія як джерело текстуальних запозичень до «Послання Мисаїла». **Висновки.** У процесі порівняння виявлено комплекс із дев'яти фрагментів, запозичених із двох частин «Слова похвального...», які було використано при укладенні грамоти Мисаїла 1476 р. При цьому більшість уривків перейнято у вигляді прямих цитат, із деякими видозмінами та додатками, зумовленими особливостями нового твору. Усі запозичення розташовані в розділах XIII–XV 3, що назагал відповідає методу роботи укладачів епістоли Мисаїла, які подібним чином компактно вpleли цитати й парафрази канону за недужого на глас 3 у розділ XX 6.

Ключові слова: Григорій Цамблук, «Слово похвальне Євтимію Тирновському», Мисаїл, «Послання Мисаїла», Київська митрополія.

Митрополит Григорій Цамблук увійшов до східнослов'янської історіографії насамперед з огляду на дві події: своє поставлення на Київську митрополію в 1415 р. всупереч волі константинопольського патріарха, попри існування визнаного всіма на той момент митрополита київського Фотія з резиденцією в Москві, а також через участь у Констанцькому соборі 1418 р.¹ Там він виголосив два похвальних слова, обидва з яких дійшли до наших днів: промова на аудієнції в папи Мартина V, яка збереглася в перекладі латиною²,

¹ Див.: *Макарій (Булгаков)*. История Русской церкви. – Т.IV. – Санкт-Петербург, 1866 (Москва, 1996); *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.5. – К., 1994. – С.399–403, *Лужницький Г.* Українська церква між Сходом і Заходом. – Філадельфія, 1954. – С.173–176, *Gil A., Skoczylas I.* Przed wielkim podziałem: prawosławna metropolia kijowska do 1458 r. – Lublin; Lwów, 2013. – S.41–42, *Martynowicz A.* Typologia soborów lokalnych Kościoła prawosławnego na ziemiach ruskich i Wielkiego Księstwa Litewskiego do końca XV w. // *Latopisy Akademii Supraskiej.* – Т.5. – Białystok, 2014. – S.18–20, *Naumow A.* Metropolita kijowski Grzegorz (Camblak) na soborze w Konstacji (1418) // *Ibid.* – S.41–56.

² Видання латинського тексту: *Forschungen und Quellen zur Geschichte des Konstanzer Konzils* / Hrsg. von H.Finke. – Paderborn, 1889. – S.238–240. Рос. переклад промови див.: *Бегунов Ю. К.* Творческое наследие Григория Цамблака = The creative heritage of Gregory Camblak. – Женева; Велико Търново, 2005. – С.178–187. Виправлений переклад російською з паралельним показанням латинського тексту нещодавно представив у своїй

та «Слово похвальне отцям Констанцького собору» – в оригінальній церковнослов'янській мові³.

Вивчаючи літературні пам'ятки XV ст., українські дослідники звертали увагу насамперед на обидва згаданих тексти, а що вони були адресовані найвищим представникам західної церкви, було лише питанням часу, коли ці дві промови Григорія Цамблака поставлять в один ряд із «Посланням Мисала до папи Сикста IV» від 1476 р. Першим, як виглядає, зробив цей крок М.Возняк, представляючи всі три твори XV ст. плодами унійних тенденцій в Україні й об'єднавши їх у розділі «Письменський відгомін змагань до релігійної унії»⁴. Однак жодного аналізу зв'язків між ними він не провів.

Питання впливу творів Григорія Цамблака на українську літературу порушив натомість М.Грушевський. Підсумовуючи свої спостереження, історик зауважив, що «дуже трудно говорити що-небудь про розміри й силу впливу у нас цих, ще раз відроджених під його пером традицій старого візантійського риторства», але «й на Україні Цамблакове вітійство цінилося, шанувалося і не лишалося без впливу. Тому як сторінка сього середньоболгарського впливу, пережитого нашою книжною верствою наприкінці XIV і на початках XV в., Цамблакова творчість варта всякої уваги»⁵.

Наприкінці 1980-х рр. питанням, актуалізованим М.Грушевським, ближче зайнявся Ю.Пелешенко. Вказавши, що «на Україні Цамблак написав “Слово надгробне митрополиту Кипріану”, “Слово похвальне Євтимію Тирновському”, п'ять проповідей на церковні свята, сповідь віри при посвяченні в митрополити та дві промови на Констанцькому соборі»⁶, дослідник відтак проаналізував створене у Сербії «Житіє Стефана Дечанського», а з часів перебування Цамблака в Київській митрополії – «Слово надгробне митрополиту Кипріану» та «Слово похвальне Євтимію Тирновському». Описуючи літературний вплив митрополита Григорія, Ю.Пелешенко так само, як раніше М.Возняк, поставив у ряд із «Посланням Мисаїла» одну з його промов на Констанцькому соборі: «Григорій Цамблак справив помітний вплив на українську літературу. Не виключено, що стиль творів письменника справив вплив на киянина Касіана, що створив нові (Касіанівські) редакції Печерського патерика (1450, 1462), а його “Слово похвальне отцям Констанцького собору” – на Іоанна, автора “Посольства до папи римського Сікста IV” (1476)»⁷. Як бачимо, серед новіших дослідників ці пам'ятки порівнювалися між собою вже не лише з огляду на їх адресата, тематику, але й на наслідування стилю Григорія Цамблака укладачами «Послання Мисаїла».

Проте досі ніхто з фахівців, котрі розглядали і творчість Григорія, і «Послання Мисаїла», не звернув уваги на прямі запозичення до грамоти 1476 р. зі «Слова похвального Євтимію Тирновському». З одного боку, причиною такого недогляду можна вважати відсутність видань цього твору митрополита Григорія у східнослов'янських землях – ані в Росії, ані в Україні чи Білорусії

кандидатській дисертації Ю.Афанасенко (див.: *Афанасенко Ю.* Митрополит Григорій Цамблак в общественно-политической і церковной жизни Восточной Европы. – Минск, 2016. – С.182; критичний розбір бібліографії, яка стосується митрополита Григорія, див. на с.21–33).

³ Найновіше перевидання оригінальною церковнослов'янською мовою: *Афанасенко Ю.* Митрополит Григорій Цамблак... – С.207–209. Переклад українською, здається, досі ще не зроблено.

⁴ Див.: *Возняк М.* Історія української літератури. – Т.1. – Л., 1920. – С.269–277.

⁵ *Грушевський М.* Історія української літератури. – Т.V. – Кн.1. – К., 1927 (К., 1995). – С.19–20.

⁶ *Пелешенко Ю.В.* Другий південнослов'янський вплив і українська культура кінця XIV–XV ст. // Писемність Київської Русі і становлення української літератури. – К., 1988. – С.155–156.

⁷ Там само. – С.159.

він до кінця ХХ ст. не публікувався. Уперше його надрукував 1871 р. архімандрит Леонід (Кавелін) у Сербії⁸. Критичний же текст із показанням різночитань з'явився у столиці Болгарії Софії сто років по тому⁹. В Україні пам'ятку перевидано щойно 2018 р. на підставі болгарської публікації¹⁰. З іншого боку, постать патріарха Євтимія мало цікавила українських дослідників, адже, якщо не брати до уваги вплив тирновської літературної школи, прямого стосунку до Київської митрополії він не мав¹¹. Тому й на похвальне слово на його честь, попри те, що воно було створене в період перебування Григорія Цамблака на митрополичому престолі Києва, звертали мало уваги.

Однак і пізніші дослідники, які мали перед очима обидва тексти, не помітили в них текстуальних збігів¹². Це особливо дивує з огляду на те, що до грамоти 1476 р. було перейнято вже перший великий абзац із давнішого твору. Натомість вітчизняні літературознавці йшли проторованим іще М.Возняком шляхом, добачаючи вплив на «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» з боку «Слова похвального отця Констанцького собору» та шукаючи саме в ньому джерело натхнення і зразок для наслідування укладачів грамоти 1476 р. Так, уже згаданий вище Ю.Пелешенко зауважував у черговій публікації, що «“Посольство” дуже нагадує “Слово похвальне отцям Констанцького собору” Григорія Цамблака, причому подібністю не лише ідеї, а й художніх засобів»¹³. Ідеться про те, що «Іоан (автор Мисаїлової грамоти – Н.З.) до безмежності гіперболізує почуття, чим нагадує Григорія Цамблака і автора “Похвали Вітовту”»¹⁴. Український учений намагався не лише довести вплив стилю зверненої до отців собору в Констанці промови Григорія Цамблака на «Послання Мисаїла», але й ідентифікувати текстуальні запозичення звідти («не виключено, що деякі топоси, а то й цілі фрази у тексті “Посольства до папи Сикста IV”, були запозичені отцем Іоаном з “Слова похвального отцям Констанцького собору” Григорія Цамблака. Насамперед це стосується топосу безсилля автора підібрати гідні слова для прославлення героїв творів»)¹⁵. Та попри вказівку на спільний топос, конкретних текстуальних запозичень, отих згаданих Ю.Пелешенком «цілих фраз», перейнятих до «Послання Мисаїла», він так і не представив, не кажучи вже про якийсь аналіз характеру цих начебто наявних у грамоті 1476 р. запозичень зі «Слова похвального отцям Констанцького собору».

⁸ Леонид, архим. Григорійа архиепископа Російского слово похвальное, иже въ святыхъ отцу нашему Евфимию Патриарху Терновскому // Гласник српског учепог друштва. – Кн. XXXI. – Београд, 1871. – С. 258–291.

⁹ Див.: Русев П., Давидов А., Гълъбов И., Данчев Г. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблук. – София, 1971.

¹⁰ Див.: Пелешенко Ю. Григорій Цамблук. Похвальне слово Євтимію Тирновському // Ізборник 2012–2016: Дослідження. Критика. Публікації. – К., 2018. – С. 232–279.

¹¹ Пор.: Пелешенко Ю. Болгарський вплив на українську літературу в добу пізнього Середньовіччя (друга половина XIV – перша половина XVI ст.) // Слово і час. – 2014. – № 11. – С. 28–30.

¹² Так, Ю.Пелешенко не відзначив цих текстуальних запозичень ані в «Історії української літератури», ані в іншій публікації (див.: Історія української літератури: У 12 т. – Т. 1: Давня література (X – перша половина XVI ст.). – К., 2013; Пелешенко Ю. Українська література пізнього середньовіччя (друга половина XIII–XV ст.): Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції. Постаті. – 2-ге перер. і доп. вид. – К., 2012. – С. 403–459). Обидва твори розглядала у своїй кандидатській дисертації також А.Круглій, котра рівно ж не зауважила текстуальних запозичень із ранішого твору до пізнішого (див.: Круглій А. Ораторсько-проповідницька проза і величальна поезія другої половини XIII – середини XVI ст.: генеза, художня специфіка. – К., 2017).

¹³ Пелешенко Ю. В. Розвиток української ораторської та агіографічної прози кінця XIV – початку XVI ст. – К., 1990. – С. 81. У пізніших публікаціях літературознавець теж проводив паралелі саме до двох промов, виголошених митрополитом на Констанцькому соборі й адресованих папі Мартину V та соборним отцям (див.: Його ж. Болгарський вплив на українську літературу... – С. 29–30).

¹⁴ Пелешенко Ю. В. Розвиток української ораторської та агіографічної прози... – С. 81.

¹⁵ Пелешенко Ю. «Посольство київського митрополита Мисаїла до папи римського Сикста IV» отця Іоана як пам'ятку української та білоруської літератур // Феномен паграніччя: польская, українська і беларуская літаратура – уплывы і ўзаемаўзбагачэнне / За ред. С.Кавалёва, І.Набытовіча. – Мінск, 2008. – С. 29–30.

Тепер же можна ствердити, що укладачі¹⁶ «Послання Мисаїла» не лише взорувалися на стиль творів митрополита Григорія, але і прямо перейняли до своєї епістолі уривки з одного з них¹⁷, створеного до того ж у часі обіймання Цамблаком київської митрополичої кафедри. Але йдеться зовсім не про «Слово похвальне отцям Констанцького собору» чи промову, звернену до папи Мартина V, як постулювалося досі, а про «Слово похвальне Євтимію Тирновському». Нижче наводимо ці запозичення з останнього до «Послання Мисаїла», для наочності представивши їх у вигляді таблиці (прямі цитати виділено напівжирним шрифтом, а парафрази – курсивом).

Табл.1

Структура запозичень зі «Слова похвального Євтимію Тирновському» до «Послання Мисаїла»

«Слово похвальне Євтимію Тирновському» ¹⁸	«Послання Мисаїла до папи Сикста IV» ¹⁹
<p>1. Аще Ааронъ, древній онъ законныя сѣни священникъ, жертвами безсловесныхъ и кровию юнчюю и козлею и попеломъ юница кропя, оскверненыя освещаше к телесной чистотѣ, и отсюду памяти сподобляемъ слугамъ Божіимъ ключимои, яко всегда того в книзе псаломстеи посредѣ церкве поминати, Пророку глаголющу: Моисии и Ааронъ во иереохъ его; и паки: посла Моисея раба своего и Аарона егоже избра себе; и паки: извел еси яко овца люди своя рукою Моисеевою и Аароною, – не много ли и паче Евтимие Тръновскіи похвалями достоинъ, таинникъ недоуменныхъ таинствъ и ключимыя памяти Апостольскіи, великія оная же жертвы священникъ и учитель и апостолъ, оная въ нуже желають ангели приникнути²⁰</p>	<p>Аще убо Аарон древній онъ законыя сѣни ветхаго завѣта священникъ жертвами безсловесныхъ и кровию юнчюю и козлею и попеломъ юница кропя оскверненыя освящаше к плотнѣи чистотѣ и отсюду памяти сподобляемъ с похвалями въ слугахъ Божіихъ поминаючи имя его въ законныхъ псаломскихъ книгахъ не много ли и колми паче нового завѣта Христова преболшіи великіи архіерею многоблаженни отче и всенадостойнѣишии Сиксте с похвалями высочайшими †поминаемъ† быти достоинъ еси яко священникъ Бога вышняго Вторыи Мелхиседекъ таинникъ недоуменныхъ таинствъ великія оная жертвы небесныя священникъ и служитель в нуже желають агели приникнути²¹ (XIII)</p>

¹⁶ Пори зауваження Ю.Пелешенка, а також В.Шевчука і Р.Ткачука, авторами грамоти Мисаїла був не отець Іоан, а два достойники, згадані у списку підписантів: писар Якуб та Іван Солтан, жоден з яких на момент укладення листа не мав священничого сану (див.: *Заторський Н.* Посольство до папи Сикста IV з посланням Мисаїла у світлі деяких документів Ватиканського таємного архіву // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип.26. – К., 2017. – С.18; пор.: *Шевчук В.* Іоанн. Посольство до папи римського Сикста IV від духовенства, і від князів, і панів руських. З Вільни, року 1476, місяця березня, 14 дня // Золоте слово: Хрестоматія літератури України-Русі епохи середньовіччя IX–XV ст. – Кн.2. – К., 2002. – С.587–591; *Пелешенко Ю.В.* «Посольство київського митрополита Мисаїла до папи Римського Сикста IV» отця Іоана... – С.9–32; *Ткачук Р.* Творчість митрополита Іпатія Потія та полемічна література на межі XVI – початку XVII ст.: Джерела. Риторика. Діалог. – К., 2011. – С.85).

¹⁷ У рамках цього дослідження було проаналізовано також інші твори митрополита Григорія Цамблака: «Слово надгробне митрополиту Кипріану», «Слово похвальне св. муч. Георгію», «Мучення св. муч. Іоана Нового», «Слово на Квітну Неділю», «Слово на Переображення Господне», «Бесіда про піст і сльози», «Бесіда про милостиню та вбогих». Однак текстуальних запозичень із них до «Послання Мисаїла» виявити не вдалося.

¹⁸ Цит. за: *Леонид, архим.* Григоріиѣ архиепископа Російского слово похвальное... – С.258–291. Цитати тут і далі подано у спрощеній орфографії із заміною літер -л-, -ѣ- на звичайне -я-, -ѣ- на -п-, -о-, -ѡ- на -о-. Зрештою архімандрит Леонід, судячи з публікації, теж спростив правопис, замінивши, зокрема, -оу-, -ѡ- на -у-, а також послуговувався сучасною пунктуацією.

¹⁹ Цит. за: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р.: реконструкція архетипу. – 2-е, випр. й доп. вид. – Л., 2019 (Київське християнство, т.XV). Цитати тут і далі подано у спрощеній орфографії.

²⁰ *Леонид, архим.* Григоріиѣ архиепископа Російского слово похвальное... – С.258.

²¹ *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.296–297.

<p>2. Но котория хвалы словомъ <i>представитъ</i>, иже паче слова исправленїи, ветїя любословныя, молчанїемъ в место слова добродѣтель похваляти <i>наказавшюму</i>, и самага естества превозшедшему мери, и всего виденїемъ горныхъ всхищеннаго; не инако, иже в телѣ верающа жизнь, развѣ богословнаго языка ученїемъ; ему же и певецъ <i>сплета</i> слово глаголаше: языкъ мой трость книжника скорописца. Дерзнемъ ли убо къ похваламъ? дерзнемъ всяко, усердїю влекущу, ниже бо безбѣдно нам молчати, такова отца нарекшим ся чадомъ, не яко да <i>онѣ нашими похвалами лучшїи будетъ</i>, како бо иже съ апостолы вдворяющїися и техъ возвращающїи число²²</p>	<p>Но к тако великому святому котория ти достойныя похвалы словомъ <i>представимъ</i> иже паче славы достоинства вѣтїя любославныя молчанїемъ вѣмѣсто слова добродѣтель похваляти <i>наказуютъ</i> и самого естества превозшедшему мѣры и всего вѣдинїемъ грѣныхъ восхищеннаго и не инако иже вѣ тѣлѣ вѣвѣряюща жизнь развѣ и богословнаго языка ученїемъ ему же и пѣвецъ <i>свклада</i> [похвалу] и слова глаголаше языкъ мой трость книжника скорописца. Чтожъ к сїмъ дрънемъ ли убо къ похваламъ вашей святїни дрънемъ вся ко усердїю любовному насъ влекуще к вашей всенасвятїишей отческой святости ниже бо безбѣдно и намъ молчати такова отца всего христїянства нарекшимся чадомъ не яко да <i>ваша прославленная святости нашими похвалами лучшїи будете</i> како бо иже со апостолы водворяющїися и тѣхъ возвращающїи[и] число (XIII–XIV)²³</p>
<p>3. отсюду явлено, понеже и техъ житїе отъ самыя юности изволи: Петру поревновавъ апостольскому верху и зеведовемъ сыновомъ, и не оставь вся просто, но и възненавидѣвъ, последова иже нищету возлюбльшему и научившему владыцѣ²⁴</p>	<p>отсюду явлено понеже бо прежде апостольское житїе от самоє юности изволи[л] Петру поревновавъ апостольскому верху и Зеведовымъ сыномъ и не оставь ли вся про нищету возненавидѣвъ евангельскїи и послѣдова[в] иже нищету возлюбльшему и научившему тебе владыцѣ²⁵ (XIV)</p>
<p>4. еже къ Богу присвоенїе, еже несть възможно инако развїе, еже отъ усердїя стяжати²⁶</p>	<p>и Богови во вѣмѣ присвоився еже несть невозможно инако развїе иже от усердїя стяжати²⁷ (XIV)</p>
<p>5. высокоє бо истинное любомудрие, иноческое глаголю житїе избравъ²⁸</p>	<p>Высокоє бо истинное любомудрие иноческое еже есть мнишеское глаголю житїе избравъ²⁹ (XIV)</p>
<p>6. кто сїце кроткѣ и премудростїю кротость растворивъ, яко не требовати оружїя ярости отъинудъ, къ исправленїю таковыя паствы; мнози (бо) отъ нарицающихся пастырей яростїю мняще снабдѣвати стадо, болше погубляютъ то, и предавшему суды отдають достоинныя, <i>ибо</i> ово кричанїемъ прерютивъ неискусныи пастырь, напрасно и скоро на брегъ низверже и отъ числа <i>отпасти</i> (сътвори); ово же жезлъ пуствивъ предъустрашая, уразивъ главу и <i>мертво</i> абїе узре; другое, стремленїемъ обьюродевъ, ногою пхну и хребетное составленїе преломи или ребрѣныя кости ими же внутреняя защищаются³⁰</p>	<p>Подобаєтъ бо премудростїю любовною кротость растворяти яко не требовати оружїя ярости отнюдь къ исправленїю таковыя паствы <i>многихъ</i> бо в нашихъ странахъ видим от части западныхъ церкви обычаи тои содръжащихъ от нарицающихся пастырей яростїю мняще снабдѣвати стадо болше погубляютъ то и предавшему суды отдають достойныя вяжуще и мучаще а иныхъ и силою влекуще из благочестїя въ благочестїе и соузь мира любве завистнымъ гнѣвомъ растерзающе ово бо кричанїемъ прерютивъ неискусныи пастырь напрасно и скоро низверже и от числа <i>отпусти</i> овож жезлъ пуствивъ предъустрашая урази въ главу и <i>мертвости</i> абїе узрѣ пред собою другое стремленїемъ обьюроденъ ногою пхнувъ и хребетное составленїе преломи или ребрѣныя кости имиже внутреняя защищаются³¹ (XV 1)</p>

²² Леонид, архим. Григорїиѣ архиепископа Росїйского слово похвальноє... – С.259.

²³ Заторський о. Н. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.297–299.

²⁴ Леонид, архим. Григорїиѣ архиепископа Росїйского слово похвальноє... – С.259.

²⁵ Заторський о. Н. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.299–300.

²⁶ Леонид, архим. Григорїиѣ архиепископа Росїйского слово похвальноє... – С.259–260.

²⁷ Заторський о. Н. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.300.

²⁸ Леонид, архим. Григорїиѣ архиепископа Росїйского слово похвальноє... – С.260.

²⁹ Заторський о. Н. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.300.

³⁰ Леонид, архим. Григорїиѣ архиепископа Росїйского слово похвальноє... – С.275.

³¹ Заторський о. Н. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.302–303.

<p>7. Но кротко убо зря нашъ пастырь, тихо же устнѣ движа и соплемъ духа оглашая стадо въ едино събиратися <i>сътворяше</i>, и прочес нерасходно <i>блже</i>, и хромая на раму нося <i>содѣловаше</i> не <i>остояти</i>, ибо яко въ обычаи <i>бывше</i> овца сладкаго онаго пастырева гласа вслѣдъ течаху, туждчаго отбѣгающе; и тако предъ ними радостныма ступая ногама на апостольская и пророческая поля <i>наставляше</i> и часто, обращаяся и зря сихъ <i>благочиние</i>: въ еже шествовати, въ еже ураждатися, въ еже <i>тучняти</i>, – веселяшеса, яко не тъкмо хотя мзду съвршену прияти отъ господина стаду, но и многи <i>части</i>; таже и зноу наставшу отъ сълнечнаго вара и хладу велику потребну сушу на евангельскихъ горъ высоту <i>сие взводяше</i> и свободу всяку <i>подаваше</i> приимати, таже отгуду и на небеса <i>посылаше</i>³²</p>	<p>Но милосердыи пастырь всѣхъ сихъ чуждѣ вне обрѣтаеся кротко убо зря на свое стадо тихо устнѣ движа и воплемъ³⁵ духа оглашая стадо въ едино собиратися <i>сътворяетъ</i> да и прочес нерасходно <i>будетъ</i> и хрома на раму нося <i>содѣловает</i> не <i>остати</i> ибо яко въ обычаи <i>извыкше</i> овца сладкаго онаго пастырева гласа вслѣдъ течаху чуждаго же отбѣгающе и тако предъ ними радостныма ступая ногама на апостольская и пророческая поля евангельскимъ путемъ <i>наставляетъ</i> и часто обращаяся и зря сихъ <i>благочиние</i> въ еже шествовати въ еже раждати³⁴ въ еже <i>тучне ясти</i> веселяшеса яко не токмо хотя мзду совершену прияти отъ господина стада но и многиа <i>чести</i> чая сподобленъ быти таже и зноу наставшу отъ солнечнаго вара и хладу велику потребну сушу на евангельскихъ горъ высоту <i>сия возводитъ</i> и свободу всяку <i>подаваетъ</i> приимати такоже отгуду на небеса <i>предпосылаетъ</i>³⁵ (XV 2)</p>
<p>8. и бѣ и се художество пастырево, яко и дивия овца укротсвая приложение стаду <i>сътворяше</i>³⁶</p>	<p>Видимъ бо и иную премудрость пастырства вашае святыни яко иныя овца яже не суть отъ двора онаго любовию укротсвающу и присовокупление единому [стаду] <i>сътворяа ихъ</i>³⁷ (XV 3)</p>
<p>9. яко и звѣрїе, таже и мнози суще, не стрѣлами, но пращю, не песьимъ <i>гоними</i> лаянимъ, но <i>неусоитное</i> того боящеса и гласа, яко грома трепещуще, далече стада <i>отбѣгаху</i>³⁸</p>	<p>яко да уже ктому <i>ни звѣрїе</i> ни татие ни разбоинници ни дивии мысленяе волки дерзнуть къ стаду приступити <i>не стрѣлами</i> бо <i>ни пращю</i> ни <i>песимъ</i> <i>лаянимъ отгоними</i> бивають <i>но</i> силною молитвою и <i>несопнымъ бѣпнїемъ</i> того боящесъ они и гласа вашего наисвятѣишаго пастырскаго <i>яко грома</i> трепещуще далече отъ стада <i>отбѣгають</i>³⁹ (XV 3)</p>

Як бачимо, всі ідентифіковані запозичення перейняті з початку «Слова похвального Євтимію Тирновському»⁴⁰ та середини⁴¹ твору і внесені компактно до розділів XIII–XV з. Тому відкритим залишається питання, чи наступний уривок, унесений до розділу XX 4а, є парафразою на текст Цамблака, а чи радше цитатою та парафразою біблійного тексту Євр. п, іо (п), що видається ймовірнішим (див. табл.2).

³² Леонид, архим. Григорійна архієпископа Російського слово похвальноє... – С.276.

³³ Варіант «соплем» наявний у ватиканському списку з Потієвого першовидання Vat. slav 12 та залежних від нього рукописі Borg. ill. 16 і виданні о. Антонія Петрушевича (див.: Заторський о. Н. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.303).

³⁴ Варіант «раждатися» засвідчений у Кревському списку (пор.: Заторський о. Н. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.304, прим.597).

³⁵ Заторський о. Н. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.303–305.

³⁶ Леонид, архим. Григорійна архієпископа Російського слово похвальноє... – С.276.

³⁷ Заторський о. Н. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.305.

³⁸ Леонид, архим. Григорійна архієпископа Російського слово похвальноє... – С.276.

³⁹ Заторський о. Н. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.306.

⁴⁰ Леонид, архим. Григорійна архієпископа Російського слово похвальноє... – С.258–260.

⁴¹ Леонид, архим. Григорійна архієпископа Російського слово похвальноє... – С.275–276.

Табл.2

Уривок, щодо якого незрозуміло, чи це парафраза тексту Цамблака

«Слово похвальне Євтимію Тирновському»	«Послання Мисаїла до папи Сикста IV»	Біблійний текст з Апостола (зач. 327)
Вышняго Иерусалима, иже отъ живыхъ каменїи съставленогъ, ему же хытрець и сдетель Богъ, отъчъство вмения едино раи ⁴²	не имама здѣ града пребывающаго но лучшаго часмъ оного небеснаго <u>емуже хитрець и съдѣтель самъ Богъ</u> ⁴³	ждаше бо основания будущаго града, <u>емуже хытрець, и содетель бысть богъ</u> ⁴⁴

З огляду на те, що всі запозичені уривки було внесено компактно, виглядає, що це місце постало радше на основі біблійного тексту, ніж на базі «Слова похвального Євтимію Тирновському» Григорія Цамблака. Проте останнє служить додатковим підтвердженням правильності запропонованої у критичному тексті «Послання Мисаїла» реконструкції слів «емуже хитрець и съдѣтель»⁴⁵.

Через таку запізнiлу ідентифікацію запозичень зі «Слова похвального...» до грамоти Мисаїла воно не було притягнуте як ще одне вторинне джерело при випрацюванні критичного тексту останньої. Тому тут видається доречним доповнити цю ваду й перевірити висновки та рішення, зроблені при підготовці критичного видання твору 1476 р. Для наочності всі місця, на які має вплив відкриття «Слова похвального Євтимію Тирновському» як джерела запозичень до «Послання Мисаїла», представляємо в табл.3 (в більших уривках відповідні місця підкреслено). Наведені в ній спостереження стосуються лише тих варіантів у списках і редакціях Мисаїлового листа, які більш-менш можливі з погляду синтаксису й семантики. Сюди не включено ті випадки, що стосуються явно помилкових форм у Кревському чи Смоленському списках, або в Макаріївській редакції «Послання Мисаїла».

Табл.3

Вплив ідентифікованих запозичень зі «Слова похвального Євтимію Тирновському» на критичний текст «Послання Мисаїла»

«Слово похвальне Євтимію Тирновському» ⁴⁶	«Послання Мисаїла до папи Сикста IV» ⁴⁷
1. яко всегда того в книзе псаломстеи посредь церкве <u>поминаати</u>	<u>поминаючи</u> ⁴⁸ имя его въ законных псаломских книгах

⁴² Леонид, архим. Григоріиѣ архиепископа Російского слово похъвалное... – С.259.

⁴³ Заторський о. Н. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.346–347.

⁴⁴ Апостол // [вид. Ф.Скорина]. – Вільно [1525]. – Арк.181 зв.

⁴⁵ Див.: Заторський о. Н. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.347, прим.1084.

⁴⁶ Цит. за: Леонид, архим. Григоріиѣ архиепископа Російского слово похъвалное... – С.258–276.

⁴⁷ Цит. за: Заторський о. Н. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ...

⁴⁸ Варіант «поминають», наявний у Кревському списку, може бути свідченням первісного варіанту, що постав при парафразуванні звороту, тоді як перейнята до критичного видання версія Смоленського – відобразити допасування переписувачем, оскільки в тексті «Послання Мисаїла», на відміну від парафразавамого тексту, відсутній сполучник «яко» (пор.: Заторський о. Н. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.296, прим.472).

2. не много ли и паче Евѣимие Тръновскій <u>похвалями</u> <u>достоинъ</u>	не много ли и колми паче новаго завѣта Христова преболшіи великіи архіерею многоблаженны отче и вснадостоинѣиши Сиксте <u>с похвалями</u> высочаишими <u>†поминаемъ†</u> быти <u>достоинъ</u> ⁴⁹ еси
3. великія оная же жертвы	великія ⁵⁰ оная жертвы
4. и всего <u>виденисмъ</u>	и всего <u>вѣдинисмъ</u> ⁵¹
5. дръземъ <u>всяко</u> , усердію <u>влекущу</u>	дръземъ <u>вся</u> ко усердію любовному насъ <u>влекуще</u> ⁵²
6. безбѣдно нам молчати	безбѣдно <u>и</u> ⁵³ нам молчати
7. <u>возращающи</u> число	<u>возращаючи</u> [и] ⁵⁴ число
8. <u>отсюду</u> явлено	<u>отсюду</u> ⁵⁵ явлено
9. житіе отъ	<u>житіе</u> отъ ⁵⁶
10. отъ самы юности <u>изволи</u>	от самыя юности <u>изволи</u> [л] ⁵⁷
11. Петру <u>поревновавъ</u>	Петру <u>поревновавъ</u> ⁵⁸
12. и не оставль вся просто, но и възненавидѣвъ	и не оставль <u>ли</u> ⁵⁹ вся про нищету возненавидѣвъ евангельскі

⁴⁹ З огляду на те, що у творі Григорія Цамблака є лише «похвалями достоинъ», тоді як у «Посланні Мисаїла» бачимо розширений укладачами варіант «с похвалями высочаишими †...† быти достоинъ еси», питання доцільності кон'єктури залишається відкритим і почасти залежить від доцільності внесення прийменника «с» (відповідно до свідчення Смоленського списку). Змінена синтаксична конструкція робить наявність цього прийменника, а отже й імовірність запропонованої кон'єктури, цілком виправданою (див.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.296, прим.476, 477).

⁵⁰ Правильність вибраного варіанту Кревського списку замість «велікаа» зі Смоленського підтверджується текстом Григорія Цамблака (див.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.297).

⁵¹ Щодо сполучника «и» (у Кревському списку «а»), цей вибір кращого тексту у критичному виданні виявився цілком слушним. Натомість слово «виденисмъ», наявне у Крев., знаходить своє підтвердження у «Слові похвальному Євтимію Тирновському». Питання перекладу цього звороту залишається відкритим, оскільки тоді воно означало б не «через відання всім», а «через споглядання всього» (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.297, прим.490–491).

⁵² Варіант «влекущу», що відповідає першоджерелу, наявний у Смоленському списку. Виглядає, що відповідна форма залежить від поділу попередніх слів: «дръземъ вся, ко усердію влекуще» чи «дръземъ всяко, усердію влекущу». Можливо, варіант «влекуще» постав саме через такий поділ і таке розуміння цього звороту переписувачем Кревського списку (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.298, прим.501).

⁵³ Додане у критичний текст, відповідно до свідчення Смоленського списку, «и», вочевидь, зайве (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.298, прим.504).

⁵⁴ З одного боку, варіант «возращаючи», засвідчений у пізнішому перевиданні Кревського списку, отримує додаткову вагу завдяки свідченню тексту Григорія Цамблака. З іншого боку, суголосне свідчення Смоленського списку та рукописної копії з першодруку 1605 р. Vat. slav. 12 дозволяє припустити, що тут укладачі грамоти Мисаїла змінили первісний текст. При цьому відкриття запозичен з останнього підтверджує запроповану кон'єктуру у вигляді доданого закінчення слова: -иц (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.298–299, прим.507).

⁵⁵ Текст Григорія Цамблака підтвердив правильність рішення на користь варіанту «отсюду» зі Смоленського списку замість «откуду», наявного у Кревському (див.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.299, прим.509).

⁵⁶ Текст Цамблака підтвердив правильність рішення про те, що «и» перед «от», наявне у Смоленському списку, зайве (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.299, прим.510).

⁵⁷ Запропонована кон'єктура зайва: третя особа однини пояснюється запозиченням (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.299, прим.511).

⁵⁸ Вибір на користь Смоленського списку («поревновавъ»), замість засвідченого у Кревському «поревновавъль» («поровновавъль»), підтверджується тепер текстом Григорія Цамблака (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.299, прим.512).

⁵⁹ Хоча відсутність цього «ли» у Смоленському списку видається підтверженою відсутністю цього слова й у тексті Цамблака, проте змінена конструкція в «Посланні Мисаїла» дозволяє припустити, що «ли» було додане укладачами

13. възненавидевъ	възненавидевъ ⁶⁰
14. последова	и послѣдова[в] ⁶¹
15. возлюбльшему	возлюбльшему ⁶²
16. высокое бо	Высокое бо ⁶³
17. кротость растворивъ	кротость растворяти ⁶⁴
18. къ исправленію	къ исправленію ⁶⁵
19. яростію мняще	яростію мняще ⁶⁶
20. снабдѣвати	снабдѣвати ⁶⁷
21. болше погубляютъ то, и	болше погубляютъ то и ⁶⁸
22. ово же	овож ⁶⁹
23. предѣушрашая	предѣоушрашая ⁷⁰
24. соплемъ	воплем ⁷¹

останнього, як й інші слова (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.299, прим.514).

⁶⁰ У Смоленському списку тут «възнінавидѣл еси». Однак текст Григорія Цамблака підтверджує правильність перейнятої до критичного тексту з Кревського списку форми дієслова, а також рішення, що слово «еси» до архетипу тексту не належить (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.299, прим.516).

⁶¹ Кон'єктура зайва, проблемний синтаксис пояснюється запозиченням. Також зайвим видається виділення сполучника «и» з закінчення попереднього слова «євангельскій», де додана остання літера «и» є просто помилкою переписувача (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.300, прим.517–518).

⁶² Вибір для критичного видання форми «возлюбльшему» за Кревським списком замість «възлюбльшему» за Смоленським підтверджується свідченням тексту «Слова похвального Євтимію Тирновському» (див.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.300, прим.519).

⁶³ Внесення до критичного тексту частки «бо», попри її відсутність у Смоленському списку, виявилось правильним (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.300, прим.522).

⁶⁴ Вибір форми «кротость» за Смоленським списком замість «кротостію» за Кревським виявився правильним. Також форма «растворивъ» із твору Цамблака підтверджує правильність вибору форми «растворяти», а не «растваряти», як подають деякі передруки Кревського списку (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.302, прим.558–559).

⁶⁵ Вибір форми «къ исправленію», замість «къ исправленіе», як подають деякі перевидання Кревського списку, виявився правильним (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.302, прим.560).

⁶⁶ Вибір форми «мняще» замість синтаксично цілком допустимої «мнящє», наявної у Смоленському списку, виявився правильним (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.302, прим.564).

⁶⁷ Пропозиція писати слово «снабдѣвати» саме через -ѣ-, попри те, що Кревський список подає написання цього слова через -е-, а Смоленський – через -і-, виявилася правильною й підтверджується тепер текстом Цамблака (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.302, прим.565).

⁶⁸ Вибір словоформи «болше» для критичного тексту, а не «болши», як і слів «то и», а не «той и», як подає Кревський список, виявився правильним (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.302, прим.566–567).

⁶⁹ Вибір варіанту «овож» за Смоленським списком замість засвідченого Кревським «ово бо» виявився правильним (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.303, прим.573).

⁷⁰ Вибір словоформи «предѣоушрашая» зі Смоленського списку замість наявної у Кревському й теж можливої з погляду семантики «прѣдѣоушрашая» виявився правильним, як і реконструкція префікса: предѣ- замість прѣдѣ- (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.303, прим.574).

⁷¹ Попри те, що варіант «соплемъ» наявний у ватиканській копії з першодруку 1605 р. і похідних від неї текстах, проте переважає свідчення Смоленського списку та перевидання Кревського в «АЮЗР» на основі першодруку 1605 р. на користь слова «воплемъ». Тому наразі зроблений вибір можна вважати більш обґрунтованим, хоча варіант «соплемъ» варто вказати як можливий також у перекладі (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.303, прим.580; С.425).

25. и прочее	и прочее ⁷²
26. не остояти	не остати ⁷³
27. ибо	ибо ⁷⁴
28. радостныма	радостныма ⁷⁵
29. ураждатися	раждати ⁷⁶
30. веселяшеся	веселяшеся ⁷⁷
31. не токьмо хотя	не токмо <u>хотя</u> ⁷⁸
32. стаду	стада ⁷⁹
33. но и многи	но и многиа ⁸⁰
34. на небеса	на небеса ⁸¹
35. приложение стаду сътворяше	присовокуление единому [стаду] сотворяа ⁸²
36. песимь	песимь ⁸³
37. далече	далече ⁸⁴

⁷² Вибір форми «прочее» за Кревським списком, замість «прочие» за Смоленським, знаходить підтвердження в тексті Цамблака (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.303, прим.581).

⁷³ Вибрана за Смоленським списком словоформа «остати» («залишитися») за семантикою ближча до «остояти» («зупинятися») з тексту Цамблака, ніж наявна у Кревському списку «оставляти» («покидати»). Вжита Цамблком словоформа дозволяє додати третє значення для дієслова «остояти», засвідчене наразі для зворотної форми з тою ж основою: «остоятися» (див.: Словарь русского языка XI–XVII вв. – Вып.13. – Москва, 1987. – С.154).

⁷⁴ Вибір слова «ибо» за Кревським списком замість «и» зі Смоленського підтверджується текстом Цамблака (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.303–304, прим.584).

⁷⁵ Вибір на користь двоїни з Кревського списку, замість множини («радостными») зі Смоленського підтверджується тепер текстом Цамблака (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.304, прим.589).

⁷⁶ Тут перейняту до критичного тексту форму «раждати» за Смоленським списком слід скоригувати на користь форми «раждатися», наявної у Кревському, оскільки її підтверджує текст Цамблака (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.304, прим.597).

⁷⁷ Тут перейняту до критичного тексту форму «веселяшеся» за Смоленським списком слід скоригувати на користь форми «веселяшеся», наявної у Кревському, оскільки її підтверджує текст Цамблака (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.304, прим.599).

⁷⁸ Внесення до критичного тексту частки «не» з Кревського списку та слова «хотя» зі Смоленського виявилось правильним рішенням, підтвердженням тепер текстом Цамблака (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.304, прим.600–601).

⁷⁹ Вибір словоформи «стада» на підставі свідчення Смоленського списку, замість засвідченої у Кревському «стаду», виявився хибним, хоча це й не має впливу на переклад (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.304, прим.603; С.425).

⁸⁰ Внесення цього звороту до критичного тексту відповідно до свідчення Смоленського списку виявилось правильним і підтверджується тепер текстом Цамблака (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.305, прим.604).

⁸¹ Перейнята до критичного тексту за Кревським списком форма «небеса» замість «небеси» зі Смоленського підтверджується тепер текстом Цамблака (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.305, прим.608).

⁸² Внесення як кон'єктури слова «стаду» виявилось правильним і підтверджується тепер текстом Цамблака (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.305, прим.616).

⁸³ Вибір форми «песимь» відповідно до свідчення Смоленського списку (замість «песиемь» із Кревського) виявився правильним і підтверджується текстом Цамблака (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.306, прим.623).

⁸⁴ Внесення до критичного тексту цього слова відповідно до свідчення Кревського списку, попри його відсутність у Смоленському, виявилось правильним рішенням і підтверджується текстом Цамблака (пор.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 р. ... – С.306, прим.625).

Підсумувати спостереження за запозиченнями зі «Слова похвального Євтимію Тирновському» в епістолу Мисаїла та їх впливом на реконструкцію архетипу останньої можна словами Д.Лихачова: «Текст реконструкції, наскільки б ретельно вона не була виконана і яку б упевненість у своїй правильності вона не викликала у свого укладача, – це завжди гіпотеза, точність якої може бути доведена лише одним шляхом: відкриттям нового автентичного списку з цим-таки реконструйованим текстом»⁸⁵. Відкриття запозичень із твору митрополита Григорія Цамблака до грамоти Мисаїла дозволило перевірити запропоновану гіпотетичну реконструкцію «Послання Мисаїла» та верифікувати представлені в ній читання й кон'єктури. Висновки зі зроблених тут спостережень будуть утілені при відтворенні тексту «Послання Мисаїла» науково-популярним методом, що супроводжуватиме монографію з богословським аналізом твору.

REFERENCES

1. Afanasenko, Yu. (2016). *Mitropolit Grigorij Tsamblak v obschbestvenno-politicheskoj i i tserkovnoj zbizni Vostočnoj Evropy*. Minsk. [in Russian].
2. Begunov, Yu.K. (2005). *Tvorcheskoe nasledie Grigorija Tsamblaka = The creative heritage of Gregory Camblak*. Zheneva; Veliko Tyrnovo. [in Russian].
3. Gil, A. & Skoczylas, I. (2013). *Przed wielkim podziałem: prawosławna metropolia kijowska do 1458 r.* Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej; Wrocław: Uniwersytet Katolicki. [in Polish].
4. Kruhlii, A. (2017). *Oratorsko-propovidnytska proza i velychalna poezija druhoi polovyny XIII – seredyiny XVI st.: heneza, khudozbnia spetsyfika*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Likhachev, D. (2001). *Tekstologiya na materiale russkoj literatury X–XVII vv.* Sankt-Peterburg. [in Russian].
6. Luzhnytskyi, H. (1954). *Ukrainska tserkva mizh Skhadom i Zakbodom*. Filadelfiia. [in Ukrainian].
7. Martynowicz, A. (2014). Typologia soborów lokalnych Kościoła prawosławnego na ziemiach ruskich i Wielkiego Księstwa Litewskiego do końca XV w. *Latopisy Akademii Supraskiej*, 5, 9–39. [in Polish].
8. Naumov, A. (2014). Metropolita kijowski Grzegorz (Camblak) na soborze w Konstacji (1418). *Latopisy Akademii Supraskiej*, 5, 41–56. [in Polish].
9. Peleshenko, Yu., Sulyma M. (2013–2020) *Istoriia ukrainskoj literatury* (7 vols. of 12). Kyiv. [in Ukrainian].
10. Peleshenko, Yu. (1990). *Rozvytok ukrainskoj oratorskoj ta abiografichnoi prozy kintsia XIV – pochatku XVI st.* Kyiv. [in Ukrainian].
11. Peleshenko, Yu. (2008). “Posolstvo kyivskoho mytropolita Mysaila do papy rymyskoho Syksta IV” ottsia Ioana yak pamiatka ukrainskoj ta biloruskoj literatur. *Fenomen pagranichcha: polskaja, ukrainskaja i belaruskaja litaratura – uplyvy i wzacmawzabachenne*, 9–32. Minsk. [in Ukrainian].
12. Peleshenko, Yu. (2012). *Ukrainska literatura piznoho serednovichchia (druha polovyna XIII–XV st.): Dzherela. Systema zhanriv. Dukhovni intentsii. Postati*. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Peleshenko, Yu. (2014). Bolharskyi vplyv na ukrainsku literaturu v dobu piznoho Serednovichchia (druha polovyna XIV – persha polovyna XVI st.). *Slovo i chas*, 11, 25–32. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Peleshenko, Yu. (2018). Hryhorii Tsamblak: Pokhvalne slovo Yevtymiiu Tyrnovskomu. *Izbornyk 2012–2016: Doslidzbennia. Krytyka. Publikatsii*, 228–231. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Peleshenko, Yu.V. (1988). Druhiy pivdenoslovianskyi vplyv i ukrainska kultura kintsia XIV–XV st. *Pysemnist Kyivskoi Rusi i stanovlennia ukrainskoj literatury*, 138–166. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Rusev, P., Davidov, A., Galabov, I., Danchev, G. (1981). *Pokhvalno slovo za Evtimiy ot Grigorij Tsamblak*. Sofiya. [in Bulgarian and Church Slavonic].
17. Shevchuk, V. (2002). Ioann. Posolstvo do papy rymyskoho Siksta IV vid dukhovenstva, i vid kniaziv, i paniv ruskyykh. Z Vilny, roku 1476, misiatsia bereznia, 14 dnia. *Zolote slovo: Khrestomatiia literatury Ukrainy-Rusi epokhy serednovichchia IX–XV st.* (in 2 vols.), 2, 587–591. Kyiv. [in Ukrainian].
18. Tkachuk, R. (2011). *Tvorcbist mytropolita Ipatii Potiia ta polemichna literatura na mezhi XVI – pochatku XVII st.: Dzherela. Rytoryka. Dialob*. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Zatorskyi, N. (2017). Posolstvo do papy Syksta IV z poslanniam Mysaila u svitli deiaikykh dokumentiv Vatykanskoho taiemnoho arkhivu. *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovii poshuky i znakbidky*, 26, 11–30. [in Ukrainian].
20. Zatorskyi, N. (2019). „*Poslannia Mysaila do papy Syksta IV*” 1476 r.: *rekonstruktisia arkhetypu*, 2nd ed. Lviv: Vyd-vo UKU. [in Ukrainian].

⁸⁵ Лихачёв Д.С. Текстология на материале русской литературы X–XVII вв. – Санкт-Петербург, 2001. – С.546.

Nazar ZATORSKYI

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Doctoral Student in Theology,
University of Fribourg
(Fribourg, Switzerland), nazar.zatorsky@unifr.ch
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1181-0207>

Borrowings from the Works of Gregory Tsamblak in the *Epistle of Misael to the Pope Sixtus IV*

Abstract. Since the beginning of the 20th century, the *Eulogy to the Fathers of the Council of Constance* by Metropolitan Gregory Tsamblak has been pointed out as a source of inspiration and imitation for the authors of the *Epistle of Misael*. The purpose of this study was to investigate the dependence of the latter on the writings of the Metropolitan of Kyiv. **Methods.** The methods of textology were applied, including content analysis, text comparison, etc. **Scientific novelty.** For the first time the reference was made to the borrowings from the *Eulogy to Euthymius of Tarnovo* in the *Epistle of Misael*. **Conclusions.** Previous research always attempted to link the *Epistle of Misael* to the *Eulogy to the Fathers of the Council of Constance* by Metropolitan Gregory Tsamblak and (less) to his speech to Pope Martin V. When comparing the *Eulogy to Euthymius of Tarnovo* and the *Epistle of Misael*, a complex of 9 fragments was identified, which came from two parts of the eulogy and were included into Misael's letter. Most of the fragments were taken as direct quotations, with some changes determined by the specifics of the new work. All borrowings were compactly integrated into chapters XIII–XV 3, which was typical for the approach of the letter writers, who similarly integrated fragments from the canon prayer for a sick person into the chapter XX 6.

Keywords: Gregory Tsamblak, *Eulogy to Euthymius of Tarnovo*, Misael, *Epistle of Misael*, Kyivan Metropolitanate.